

Löw Immanuel tragikus sorsa a háború végén
(Adalékok a zsidó törvények szegedi végrehajtásához)

A Löw család 100 esztendő munkássága Szegedet az egyetemes tudomány és zsidó kultúra egyik centrumává tette. Két kiemelkedő képességű tagja Lipót, és fia Immanuel nemcsak pezsgő szellemi életet hozott a tiszaparti városba, hanem új szemléletet és felfogást. Lipót hosszú tanulmányok, néhány éves községi szolgálat és rövid raboskodás után 1850-ben került Szegedre. Jeles eseménye volt a városnak, mikor december 10-én a főrabbiágot elfogadó Löw Lipót bemutatkozott a zsinagógában¹ Ő volt az első tudományosan képzett magyarországi rabbi és első, aki a szószéken magyarul beszélt. Lelkészi munkássága következtében megváltozott a községi irány: vallotta, hogy az „izraeliták nemcsak vallásilag zsidók, de egyszerűmindent lelkes honpolgárok is”.² Ezt a törekvést összekötötte az emancipációval és saját tudományos felkészültségének növelésével. Liberális meggyőződéséből következett, hogy a helyi Szabadelví Kör választmányi tagjának választották. A Toldi megjelenésének pesti jubileumán a szegedi egyesületet Löw Lipót képviselte.³ Ugyancsak ő nyilvánított részvétet a Szabadelví Kör és az Izraelita Hitközség nevében báró Eötvös József halála alkalmából, és beszédben emlékezett meg a szegedi zsinagógában az elhunyt gróf Zay Károlyról, aki az 1840-es években küzdött a zsidók emancipációjáért. Az 1871-es augsburgi zsidó zsinaton egybegyűlt nagytudományú férfiak között ott volt Szeged tudós főrabbija Löw Lipót is, és részt vett a zsidóság megreformálásán dolgozó ülésen.⁴ Nálunk ez a reform elsősorban a zsidó vallás magyar anyanyelvűvé tételeét jelentette. Ezt az elvet képviselte Löw Immanuel, Lipót fia is, aki 1896-ban „A zsidó vallás autonómiája” tárgyában rendezett országos értekezleten apja szellemében szólalt föl. Egy adalék ehhez a „szellemhez”: mikor felkérték, hogy tartson előadásokat a szegedi kereskedő ifjabból álló hallgatóságnak, csak úgy vállalta, ha magyar nyelven beszélhet. Hogy végül mégis németül tanított,

¹ HABERMANN GUSZTÁV: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez. Szeged, 1992. 179. p. Tudományos munkásságáról: GAÁLENDRE: A szegedi nyomdászat 1801–1918. Szeged, 2001. 109., 121., 125., 152. p.

² Szegedi Híradó, 1864. április 20. 4. p.

³ Szegedi Híradó, 1871. 44. sz.

⁴ Szegedi Híradó 1871. 86. sz.

ennek oka a résztvevő kereskedő ifjak magyar nyelvtudásának a hiánya.⁵ Tekintélyére jellemző, hogy 1871-ben a berlini felsőbb hittani iskola igazgató tanári állására kapott meghívást.

Ezzel a néhány adattal pusztán jelezni kívántuk Löw Lipót reformirányát, a zsidók egyéni asszimilációját előmozdító törekvéseit. Olyan szellemi örökség és kulturális hagyomány volt ez, mely fia pályáját is alapvetően meghatározta. Második házasságából született Löw Immanuel (Szeged, 1854. január 20.), aki már családi vonásként szívhatta magába a fenti életelveket. Az életút tudományos megalapozottsága kitűnik tanulmányaiból. A gimnáziumot szülővárosában, egyetemi tanulmányait Berlinben végezte. Löw Immanuelt az Életrajzi Lexikon orientalistának és művelődéstörténeti írónak nevezi, mert sémi filológiai dolgozataival és botanikai tudományos munkásságával nemzetközi hírnévre tett szert.⁶ 1874. szeptember 27-én prédikált először Szegeden, és 1878. szeptember 8-a óta atyjának utóda a szegedi rabbiságban. Egy személyben bölcseleti doktor és főrabbi, aki magyar, német és francia nyelven publikálta tudományos értekezéseit, de nagy komolysággal vette a középiskolák felső osztályainak hitoktatását, vállalta a zsidó népiskola igazgatói megbízatását.⁷ Rabbiként nagy súlyt helyezett arra, hogy Szeged polgárosodását, kulturális és társadalmi fejlődését előmozdítsa. Szép példája ennek a nagy árvíz után megfogalmazott hitközségi állásfoglalás, amelyet elküldött „Szeged szabad királyi város tekintetes polgármesteri hivatalának”.⁸ A közgyűlés felhívásban kérte a város köztisztviselőit és egyházait, hogy az árvíz betörésének első évfordulóján méltóképp emlékezzenek meg a sorsfordító eseményről. Löw Immanuel arról értesítette a polgármestert, hogy az évforduló napján istentisztelet lesz a zsinagógában, amit ezentúl a hitközség elhatározása folytán minden évben megtartanak. Nemcsak tudomásul vette, de ösztönözte is az asszimilációt, amit pl. a névváltoztatások sorozatos hitközségi bejegyzése is tanúsít.⁹

E tanulmánynak nem célja a Löw család életrajzát közreadni, róluk számos írás, megemlékezés jelent meg, életpályájuk főbb vonalaiban tisztázottnak tekinthető. Munkánkkal az a cél, hogy a Löwök által képviselt zsidó életstratégia 1944-es kudarcához újabb adalékokkal szolgáljunk, mintegy mérlegre tegyük a két tudós ember és hitközségi előljáró politikai hagyatékának eredményeit. A magyarosodás következetes képviselője és zsákutcába torkolása letragikusabban Löw Immanuelt érintette. 90 évesen kellett megtapasztalnia az emberi gonoszság előidézte poklot:

⁵ Szegedi Híradó, 1871. 147. sz.

⁶ Lexikon 95. p.

⁷ CSONGOR GYŐZŐ: Löw Immanuel emlékezete. In: *Szeged*, 1994. szeptember.

⁸ CSML Polg. m. ir. 131/1880

⁹ CSML Tan. ir. 899/1893

a gettót, az éhezést, a vagont, a halálba menetelést. Megpróbáltatásai azonban nem ekkor kezdődtek. 1919. szeptember 23-án egy zsidó küldöttség (Wimmer Fülöp és Biedl Samu gyárigazgatók, Vargha köteles) élén Shvoy Kálmánnál járt védelmet kérve, mert a közelgő zsidó ünnepekre megfenyegették, hogy megtámadják őket a zsinagógában. Az akkor még tisztként szolgáló Shvoy megnyugtatta a küldöttséget, és érintkezésbe lépett a rendőrséggel a szükséges óvintézkedések megtétele végett. Ez a fellépés akkor biztosította, hogy a zsidó ünnepek végül is zavar nélkül zajlottak le.¹⁰ Nemsokára kormányzósértésért és magyargyalzásért kellett perrel szembenéznie. Alapja, Müller István szegedi mérnök brutális meggyilkolásáról adott nyilatkozata. A zsidó származású mérnököt Prónay különítményesei ölték meg Budapesten, de a hazaszállított és megkínzott holttestet Löw Immánuel is látta. Benyomásairól beszámolt egy vele interjút készítő holland újságírónak, aki mindezt megírta és a nyilvánosságra hozta.¹¹ A rabbit az ügyészség letartóztatta, ellene kormányzósértés és nemzetgyalzás címén vádat emelt. Löw először szembesülhetett azzal, hogy személyén keresztül a zsidóságot akarják destrukció és hazafiatlanság bűnével a vádlottak padjára ültetni. Bár később a vádat ejtették, s a hajsza elcsitult Löw körül, sőt 1927-től egyike lett a zsidóságot képviselő két felsőházi tagnak, de a hivatalos magyar tudomány a per óta nem vett róla tudomást. MÓRA FERENC a Pálmák és pályák c. tárcájában ekként mutatott rá a szomorú helyzetre: „Egy szegedi zsidó pap, akit elismer a világ, de az Akadémia nem”. Pedig az Akadémia őrizte Nöldeke, a világ legnagyobb keleti nyelvészének egy levelét, amelyben megemlékezett Löw Immánuelről is. Nöldeke ebben arról írt, hogy egy vidéki kisváros vallásos élete mégsem hódíthatja el őt tudománytól, amely még olyan sokat vár tőle. A századfordulón Szegeden hárman kapták meg a Magyar Tudományos Akadémiától nagy szótárának címjegyzékét, amellyel élő nyelvkincsünket akarták egybegyűjteni: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, KOVÁCS JÁNOS és LÖW IMMÁNUEL.¹² Kiemelkedő tudását az is mutatja, hogy a zsidók flórájáról (Die Flora der Juden) írt négykötetes munkáját ismerte az egész tudományos világ.

Közéleti súlya Szegeden növekedett azzal, hogy a törvényhatóság közgyűlése 1932-ben Teleki Pál, Kelemen Béla, Herczeg Ferenc, Back Bernát és mások után örökös taggá választotta. Igaz, néhány évvel később az 1939-es zsidótörvény végrehajtását szolgáló kormányrendelet értelmében a közgyűlés már kizárta őt több mint 20 társával együtt a tagok sorából. A tudós rabbit megbecsülte a szegedi tudományos élet. Fotónk van arról, hogy a főrabbi ünnepi ülésen vett részt a központi

¹⁰ Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. Sajtó alá rendezte: PERNEKI MIHÁLY. Budapest, Kossuth Kiadó 1983. 57. p.

¹¹ PÉTER LÁSZLÓ: Löw Immánuel háziórizetben. In: *Szeged*, 2001. november. 41–42. p.

¹² Délmagyarország, 1944. január 6. 4. p.

egyetem aulájában 1937-ben. Egy évvel később pedig ugyanott egy egyetemi fogadáson Szentgyörgyi Alberttel beszélgetett.¹³

1933. október 30-án leplezték le a zsidó temetőben emelt hősi emlékművet. A főrabbi vakbél operációja miatt nem lehetett jelen, de az avatóbeszédet tartó Shvoy Kálmán hangsúlyozta, hogy Löw Immánuel mennyire fölkarolta az ügyet. Az esemény jellege és a tábornok hangja (az elesett zsidó is hős !) annyira szokatlan és elütő volt a 30-as évek erősödő politikai irányától, hogy méltán váltott ki nagy visszhangot. Ám a reagálások többsége elmarasztalta a résztvevőket és a közreműködőket. Különösen Löw Immánuel személye bosszantotta a szélsőséges nézetek képviselőit, aki – úgymond – nem rég még a vádlottak padján ült nemzetellenes kijelentései miatt, most meg zsidó hősi halottaknak állít emléket. Azt sem tudták megbocsájtani Horthy Miklós tábornokának, hogy a főrabbi fölgögyulásáért főhászkodott beszédében.¹⁴ 1943 karácsonyán Löw üdvözlőlapot küldött az időközben nyugdíjazott Shvoy Kálmánnak, jelezve, nem felejtette el a tábornok 1933-as harcok kiállítását a zsidók mellett, ami végül is katonai pályafutásába került.

A főrabbi számára ez volt az utolsó karácsony, mert a következő évben elkezdődött a zsidók deportálása, melynek ő is áldozatul esett. A deportálás lefolyását, a zsidótörvényeken alapuló kormányrendeletek helyi végrehajtását több tudományos munkában tárták fel.¹⁵ Bennünket közelebbről Löw Immánuel sorsa és rajta keresztül a mentesítések ügye érdekel. Kétfajta nézet kapott lábra ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint Löwnek nem kellett volna a gettóba vonulnia, a deportálások alól mentesítve volt, a másik a főrabbihoz is kiterjedő általános deportálási kötelezettséget hangsúlyozza. Az előbbi felfogásnak adott hangot Shvoy Kálmán, aki naplója 1944. június 20-i bejegyzésében arról írt, hogy a téglagyárba hurcolták a zsidókat, s „Löw Immánuel is kiment oda híveihez, bár maradhatott volna”. Ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg RAJTAMÁS, aki szerint Löwöt a többiekkel bevagonírozták és csak Pesten emelték ki vagonból.¹⁶ Ezt az álláspontot MOLNÁR JUDIT levéltári kutatásokkal támasztotta alá. Mi konkrét, a Löw Immánuel mentességére vonatkozó hatósági dokumentumot nem találtunk, viszont az összekötöztetés és a bevagonírozás megcáfolhatatlan tény. Mindössze egy forrásunk akadt, mely közvetve a kényszer-elhurcolást támasztja alá. Löw Immánuel kérvénnyel fordult a tanácshoz, hogy mentesítsék őt és családját a zsidók elkülönítése alól. Maga a kérvény eltűnt, pontosabban az eredeti változatát kiadták a II. C. ügyosztálynak. A levéltárba már csak

¹³ Móra Ferenc Múzeum Történeti Osztály. Fotótár. T 3198, 3227.

¹⁴ Shvoy Kálmán, 1983. 121. p.

¹⁵ Közülük a legátfogóbb és széles forrásbázison alapuló munka MOLNÁR JUDITÉ: Zsidósors 1944-ben a z V. (szegedi) csendőrkerületben. Cserépfalvi Kiadó. Budapest, 1995.

¹⁶ Új élet, 1964. augusztus 1.

az iktatott tárgy rövid ismertetése került.¹⁷ Így a rá adott választ sem ismerhettük meg. Viszont szép számmal maradtak fent egyéb mentességi kérelmek a hatóságok válaszaival, ezek következtetni engednek a Löw-család kérelmének a sorsára is.

Déry Ernő szegedi tisztviselő 1944. április 24-én kérvényt adott be az Értelmiségi Munkanéküliség Ügyeinek Kormánybiztosához, kérve munkaviszonyának meghosszabbítását, amihez mellékelte a zsidó alkalmazottak foglalkoztatásának megszüntetéséről szóló városi kimutatást. Az erre adott válaszában a kormánybiztos megváltoztatta a javaslatban szereplő Stern Dávid és Déry Ernő szegedi lakosok alkalmazotti munkaviszonya megszűnésének idejét. Déry Ernő foglalkoztatásának megszüntetését 1944. június 31-től, Stern Dávidét április 30-tól állapította meg.¹⁸ A kormánybiztos 1944. május 17-én kelt határozatával megengedte Déry Ernőnek, hogy a Déry Ede RT tisztviselőjeként a nyár közepéig alkalmazásban maradjon. Erre hivatkozva a kérvényező újabb kérelmet adott be, június 7-én, most már Szeged polgármesterének a Szegedi Zsidók Központi Tanácsán keresztül. Az iránt folyamodott, hogy a határozatban engedélyezett időpontig a maga és családja számára a „gettóba költözésre haladékot adjanak és a lakásukban maradást engedélyezzék.”¹⁹ Am az „azonnali tárgyra” 1944. június 13-án adott polgármesteri válasz negatív volt. A kérelmet – mint írta – „nem teljesíthetem, mert a zsidók összeköltöztetésére és gettóba irányítására vonatkozó rendeletek erre módot nem nyújtanak”.¹⁹

Abban az időben minden nap számított és létfontosságúvá vált a haladékszerzés, ami kitolhatta a zsidótörvények helyi végrehajtását. A városi üzemek alkalmazottaira elrendelt származási igazolások lefolytatása hosszú időt vett igénybe és az üzemi alkalmazottak túlnyomó többsége a rövidre szabott határidő miatt nem tudta beszerezni a szükséges okmányokat. Emiatt az üzemvezető, vitéz Irányi László legalább május 30-ig haladékot kért a papírok benyújtására. Elvi rendelkezést várt arról, hogy a városi üzemek napszámos alkalmazottaira (utcaseprők, kocsisok és egyéb napszámosok) is kiterjed-e az igazolás kötelezettsége? A Köztisztasági Hivatalban pl. úgy látták, hogy „ezen egyszerű munkás embereknek szinte leküzdhetetlen akadályt jelent – lévén majdnem mind nő – a 21 db. okmány beszerzése és annak költségei”.²⁰ Június 16-án érkezett meg a Polgármesteri Hivatal válasza. Ebben a szegődményes alkalmazottak keresztény származásának okmányszerű igazolásától eltekintettek, ha a nagyszülők keresztleveleinek beszerzése nehézségekbe ütközött. De az érintett alkalmazott mindenféleképp tartozott a saját és házastársa, illetve a szülők

¹⁷ CSML Tan. ir. 8636/1944

¹⁸ CSML Polg. m. ir. 7977/1944

¹⁹ CSML Polg. m. ir. 2967/1944

²⁰ CSML Polg. m. ir. 567-6069/944

megfelelő anyakönyvi dokumentumait bemutatni.²¹ Fontos szempont, hogy ez a könnyítés a városi alkalmazottak közül csak a kifejezetten testi munka elvégzésére és meghatározott időtartamra fölvelt segédszemélyzetre vonatkozott, a tisztviselőkre nem.

Nem mentesített a gettó alól az sem, ha valakinek az üzeme, vállalkozása változatlan cégbirósági bejegyzés mellett folytatódott. Dénes Leó bejegyzett cégét, az Unió Kereskedelmi és Hitelközvetítő Irodát a zsidó törvények értelmében be kellett volna zárni. Ám a zsidók ipari–kereskedelmi tevékenységének korlátozásáról kiadott 1944-es kereskedelmi miniszteri rendelet lehetőséget biztosított a közérdekből szükséges vállalkozások továbbfolytatására. Azzal a megszorítással, hogy ilyen cégek élére új vállalatvezetőt kell kinevezni. Dénes Leó áruhitelközvetítési üzletét a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara a közérdek szempontjából fontosnak tartotta, és átiratban kérte az iroda megnyitását.²² Arra hivatkoztak, hogy az iroda keretébe számos kereskedő tartozik, köztük sok keresztény, és érdekük a folyó ügyek elintézése. Ilyenek mint pl. a kihitelezett áruk vételárának „beinkasszálása”, a befolyó pénzösszeg szétoosztása, a függőben maradt áruhitelezési üzletek lebonyolítása. Erre való tekintettel a szakminiszter engedélyezte az új vállalatvezető kirendelését az irodába. A kamara Viktor Ferenc szegedi lakost, a Nemzeti Takarékoság Hiteliroda vezetőjét javasolta kinevezni, akit a hatóságok elfogadtak.²³

Sokan megpróbálták a zsidó törvények végrehajtását a közigazgatási ügymenet hézagainak kihasználásával lassítani, időt nyerni, de ezek többsége eredménytelen maradt. Valószínű, hogy Löw Immánuel folyamodványát sem fogadták el a hatóságok, mert a vagonokban őt is elszállították. „Önkéntes csatlakozása” hitsorsosaihoz egyrészt tény, másrészt az okok bizonytalanok, mert akkor nem adott volna be mentességi kérelmet. A Polgármesteri Hivatal „Mellékletben” hozta nyilvánosságra a törvény főbb rendelkezéseit az „elszállításra kerülő zsidókról”. Ebben azt olvashatjuk, hogy a sárga csillag viselésére kötelezett zsidók nemre és korra, valamint betegségre való tekintet nélkül elszállítandók. Sőt még ezek 6 éven alóli gyermekei is, akik egyébként sárga csillag viselésére nem voltak kötelezve. Elvitték a klinikákon, kórházakban és szanatóriumokban ápolt betegeket, a fertőzőeket „gondosan” elkülönítve. Kihozták a büntető intézetekben és rendőri fogdáknak őrzött zsidókat. Összegyűjtötték a felügyelet nélkül vagy „igazolatlanul csavargó” munkaszolgálatosokat. Elhurcolták végül a „zsidó fajú szombatásokat”, és azokat az eddig kivételezett zsidókat, akiknek az új kormány a mentesítő okiratukat érvénytelenítette.

²¹ CSML Polg. m. ir. 2307–6069/944

²² CSML Polg. m. ir. 25 856/1944

²³ CSML Polg. m. ir. 31 523/1944

A „Nem szállíthatók el” bekezdésben első helyen említették a „kivételezett zsidókat”, ha rendelkeztek az új kormány felülvizsgálati mentesítő okiratával. Nem voltak elszállíthatók a vegyes házasságúak és azok lemenő ágbeli családtagjai, még akkor sem, ha sárga csillag viselésére köteleztettek. Itt a gépelt szöveg közé kézzel azt írták: „Ez annyiban módosult, hogy a hivatalos lapokban a csillagrendelet és annak kiegészítése tárgyában megjelent kormányrendeletek intézkedései voltak az irányadók a mentesítésekre nézve”. Ez lényegében a jogosultak körének szűkítését jelentette. A Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportja a keresztény vallást követő, de a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak számító szegedi lakosok nevében kérelmet terjesztett elő Szeged főispánjához. Ebben a keresztény zsidók számára külön összeköltözést kért saját lakásaikban, míg a vegyes házasságban élők teljes mentesítését az átköltözés alól.²⁴ Ehhez képest a keresztény zsidókat is gettóba kötöztették, igaz nem a törzsgettyóba, hanem a Kelemen és Horthy Miklós utcában kijelölt házakba. Ez később kiegészült a Polgár u. 24. számú házzal, amelybe ugyancsak „zsidófajú keresztényeket” helyeztek el. A kb. 500 főt kitevő keresztény zsidók másik könnyebbsége az volt, hogy csoportokban és kísérelvel elmehettek a városi templomokba istentiszteletre. Nőtlen, özvegy, elvált, diplomás zsidó orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek és mérnökök egyelőre szintén maradhattak. Őket jegyzékbe vették és a hadtest-gyűjtőtáborba való elszállításukig, hogy el ne szökjenek, őrzésükről gondoskodtak. Ez a csoport egyedülálló értelmiségiekből állt, Szegeden főleg nőtlen orvosokból. Az újabb rendelkezések szerint nem hagyták meg őket lakásaikban, de gettó helyett a „honvédség rendelkezésére bocsájtattak”.²⁵ A többi orvos, állatorvos lakásában maradhatott, ha a tiszti orvos a kamara javaslatára felmentést adott. A Szegedi Orvosi Kamara és a tiszti főorvos együttes előterjesztésében javasolták dr. Purjesz Béla, dr. Ruzsnyák István egyetemi nyilvános rendes tanárok és dr. Széll Pál orvosezredes mentességét. Az OTI 9, a légoltalmi szolgálat 7 orvos fölmentését kérte az összeköltözés alól. A főispán az 1944. május 31-én kelt határozatával valamennyi előterjesztésnek helyt adott.²⁶ De közülük csak Purjesz Béla, Ruzsnyák István és Széll Pál különlakhatását hosszabbította meg a kormány június 17-én. Az OTI és légó orvosok ideiglenes engedélyét azonban hatálytalanították.

A szegedi kapitányság főispánnak szóló jelentéséből kitűnik, hogy Löw Immanuel és neje, dr. Löw Lipót, neje és gyermeke, Patzauer Sándor és neje, özv. Biedl Samuné, özv. May Gyuláné, Kolozs Lajos, neje és lánya, dr. Reisz fogorvos, neje és

²⁴ CSML Főisp. ir. 847/1944

²⁵ CSML Főisp. ir. 697/1944

²⁶ CSML Főisp. ir. 690/1944

gyermek, Varga Mihály és neje állítólag a török követség védelme alatt álltak.²⁷ Ez elvben diplomáciai védettséget jelentett, de a gyakorlatban nem respektálták.

1944. június 27-én Szeged polgármestere „zsidóügyben” Budapesten járt. Szilágyi László minisztériumi osztálytanácsostól olyan hivatalos felvilágosítást kapott, hogy dr. Viola Györgyöt, Órlei Zoltánt, dr. Gárdonyi Istvánt, dr. Széll Pált és Plep-lár Lajosnét a Belügyminisztérium véglegesen mentesítette. Ugyancsak megkapták a mentesítést dr. Rusznyák István, dr. Purjesz Béla, dr. Riesz Frigyes és dr. Sík Sándor egyetemi tanárok. További 23 fő, „a szegedi bajtársak” ügyéről az osztálytanácsos azt nyilatkozta, hogy a belügyminiszter hajlandó mentesíteni őket, ha a szegedi főispán javasolja. A főispán június 28-án táviratozott Szilágyi Lászlónak a BM-be, hogy a szegedi Vitézi Szék képviselőjének meghallgatása után egyértelmű lett: a kérelmezők ellen erkölcsi és nemzethűségi szempontból kifogás nem hozható föl, ezért mentesítésüket javasolja, és a Belügyminisztérium döntéséig ideiglenesen visszatartja őket Szegeden.

Másnap Budapestről a következő távirat érkezett: „A csendőrség jelentése szerint a német elszállító bizottság Purjesz és Rusznyák egyetemi tanárok és Bach Jenőné mentesítettek, valamint Hoffman Ferenc mentesítésre javaslatba hozottat elszállította”.²⁸

Löw Immánuel a fenti kedvezményezett csoportok egyikébe se került. Ugyanakkor a Belügyminisztérium jóváhagyott egy „prominens listát”, amely eredetileg 160 nevet tartalmazott. A németek azonban módosították azt, és csak 12 nevet hagytak rajta. E 12 személy és családtagjaik összesen 66 főt tettek ki. Nekik engedélyezték a németek, hogy az elszállításkor külön vagonba szálljanak.²⁹ Közöttük volt Löw Immánuel is, aki 90 évesen, megbélyegzetten indult el utolsó útjára kék köpenyében, egyetlen poggyászával, egy pokróccal a karján. Bevagonírozták a rabbi kar világhírű nesztorát, akinek érdekében hiába intézett levelet Hamvas Endre püspök belügyminisztériumba.³⁰ Az 1944. június 28-án Strasshofba indított szerelvény Budapesten rövid időre megállt, s lekapcsolták azt a vagon, amelyben Löw is tartózkodott. Már Szegeden is nagybetegen került be, útközben rosszul lett és kiemelték a deportáló vagonból. A róla emlékező SCHEIBER SÁNDOR szerint a megérkezése utáni első szava ez volt: Ein tragisches Ende für Löw (Löw tragikus vége). Előbb az Aréna úti (Dózsa György út) zsinagóga körül létesített gyűjtőtáborba vitték, majd mentőautón a Wesselényi utcai zsidó sürgősségi kórházba szállították. Itt halt meg 1944. július 19-

²⁷ CSML Főisp. ir. 847/1944

²⁸ Uo.

²⁹ MOLNÁR JUDIT: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Cserépfalvi Kiadó. Budapest, 1995. 148. p.

³⁰ Uo. 150. p.

én. A Farkasréti temetőben Scheiber Sándor búcsúztatta július 21-én. Szeged város árvaszéke irományjegyzékben őrizte haláleset felvételét. Ez az okmány általában hagyatéki leltár hitelesítésére és a hagyatéki tárgyalás lebonyolítására szolgált, épp ezért a legfontosabb családi adatokat tartalmazta. Esetünkben azonban a főntebb fölvezolt körülmények hatására rendkívül hiányosan töltötték ki a rovatokat, s csak néhány személyes adatot tüntettek föl.³¹ A dokumentumot 1945 július 27-én állították ki Szegeden. Az irat rideg hivatalossággal „Lów Immánuel 90 éves halála” bejegyzést tartalmazza, de semmilyen utalást nem találunk az 1944-ben történtekre. Adatszerűen közli „utolsó rendes lakhelyét” (Szeged, Korona u. 8.), az elhalálozás helyét és napját (Budapest, 1944. július 19. Wesselényi u. 44). Házastársa 83 évesen a Margit u. 4. szám alatt lakott egyik gyermekükkel (Lów Eszter Patzauer Sándorné). Második gyermekük, dr. Lów Lipót (56 éves) lakása a Dózsa György út 14-ben volt. Harmadik gyermekként a néhai Lów Terézt említi az irat, akinek első férjével (Weiss Gyula, Budapest–Újpest) kötött házasságából született Weiss Antal. Az akkor 38 éves banktisztviselő lakhelye a Gyöngyház u. 2. szám alatt található, ám a forrás megjegyzi, hogy „jelenleg nincs e helyen”. Az „elhalt” másik unokajaként tünteti föl a dokumentum Varró Károly 35 éves állami tisztviselőt, budapesti lakost. Végezetül azt vezették rá a felvételi ívre, hogy Lów Immánuel főrabbit a Budapesti Hitközség temette el. 1947. április 23-án, exhumálták, hogy földi maradványai visszatérjenek a család százéves lakóhelyére, amelynek hagyományaihoz, kultúrájához egész életében ragaszkodott.³² Síremléke a szegedi zsidó temetőben látható.

Lów számára többszörösen is „tragikus vég” lehetett az 1944. év. A kollektív megaláztatás és a halálba menetelés a legszörnyűbb valóságot jelentette. De szembe kellett nézni azzal is, hogy az emberi gonoszság előtt semmit nem számított a szegedi zsidók különleges múltja, Lów Lipót 1848-ért kapott rabsága, az árvízi újjáépítésben, a modern polgári Szeged megteremtésben játszott szerep, az önként vállalt magyarosodás, az isonzói helytállás. A vége mégiscsak a kollektív megsemmisítés lett. Ez pedig felvetette azt a kérdést, hogy érdemes volt-e vállalni az egyenlőtlen elmagyarosodást? Lów Immánuelnek – a család múltja alapján – pedig már maga a kérdésfelvetés is tragikus lehetett.

³¹ Szeged Város Polgrámesteri Hivatal Irattára. Árvaszéki iratok I. 10. leltb. 2815/1945

³² Évkönyv. Kiadja: a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk.: SCHEIBER SÁNDOR. Budapest, 1970. 254–258. p.

Das tragische Schicksal Immanuel Löw am Ende des Krieges

Die Löw-Familie spielte in der Geschichte Szeged eine bedeutende Rolle. In zwei Generationen vertraten sie den modernen Judengeist über die gleichzeitig stattfindende Verbürgerlichung und Assimilation, und bereicherten durch ihre öffentliche Tätigkeit das wissenschaftlich-kulturelle Leben der Stadt. Löw Immanuel hat die Religion, als richtiger Erbe seines Vaters Lipót, und Vorsteher der neologen Glaubensgemeinde in dem Maß befestigt, daß sie die Sekularisation zur Kenntnis nehmend die soziale Integration in die aufnehmende Gesellschaft wirksam beförderte. Löw Immanuel diente der universalen jüdischen Kultur mit seinen wissenschaftlichen Forschungen, aber errang auch im Gebiet der ungarischen Grammatik hohe wissenschaftliche Anerkennung. Am Ende des 19-en Jahrhunderts wurde er nach Berlin zum Direktor einer jüdischen Forschungsinstituts eingeladen, die er aber mit Bezug auf seine hiesigen Aufgaben und Anhänglichkeit an der Stadt ablehnte. In der Zwischenkriegszeit zahlte er zu den angesehensten Bürger der Stadt: ständiger Eingeladene zu den verschiedenen gesellschaftlichen Begegnungen, wie Empfang bei dem Bürgermeister, wissenschaftliche Tagungen an der Universität, persönliches Treffen mit dem Nobelpreisträger Albert Szentgyörgyi. Trotz dieser verdienter Vergangenheit konnte er seinem tragischen Schicksal nicht entgehen. Die konkrete Ausführung der Judengesetze kulminierte im Frühling 1944. Mit der Aufstellung des Ghettos erfolgte die physische Trennung der christlichen und jüdischen Bevölkerung der Stadt. Es war eine Vorbereitungsstufe zur völligen Verschleppung der Juden in den KZ von Auschwitz. Es gibt die Ansicht: Löw Immanuel wäre nicht verpflichtet aus dem Ghetto zum Sammellager zu ziehen, jedoch nahm er mit Bewußt Anteil an dem Schicksal seiner Glaubensgenossen. Wir haben aber ein Dokument im Archiv gefunden, demgemäß Löw Immanuel für sich und seine Familie in einem Antrag um die Befreiung ansuchte. Die offizielle Antwort ist nicht zum Vorschein gekommen. Die Tatsache aber, daß er mit den Anderen einwaggoniert wurde, zeigt: Löw hat die angesuchte Befreiung nicht bekommen. Im Alter von 90 Jahren musste er das alles miterleben, wie mündete die von ihm veranlasste Verschmelzung und Angleichung des Judentums nicht einfach in Sackgasse, sondern in Katastrophe.